

І.Г. Тарасенко *

НОВОБУДОВНІ ЕКСПЕДИЦІЇ У ЗОНІ СПОРУ-ДЖЕННЯ КАХОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Подається огляд діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР, які працювали у районі будівництва Каховського водосховища протягом 1951—1955 рр. На основі матеріалів з Наукового архіву Інституту археології НАН України робиться огляд досліджених пам'яток. Подаються результати досліджень, обсяг виконаної польової роботи та об'єм введеного до наукового обігу археологічного матеріалу. Матеріали з ЦДАВО¹ України містять дані щодо підготовки до затоплення чаші Каховського водосховища.

К л ю ч о в і с л о в а: новобудовні експедиції, розвідки, охоронні розкопки, археологічні пам'ятки, поселення, кургани, методика досліджень, 1950-ті рр., південні області УРСР.

Новобудовні експедиції і новобудовна археологія² досить цікаве і масштабне явище у вітчизняній науці. Однак його висвітленню досі не приділено належної уваги. Перше історіографічне дослідження присвячене діяльності Дніпробудівської новобудовної експедиції (Ковалева 1971), недавні розробки стосувались вивчення північностепової Наддніпряни (Струкуленко 2011) та діяльності новобудовних експедицій на Донбасі (Литвиненко 2012). Проте найбільш широко і за територією дослідження, і за тривалістю новобудовні експедиції Інституту археології розгорнули свою діяльність на півдні України. Ці дослідження, зокрема, охоплювали територію Миколаївської, Херсонської, південних районів Запорізької та Дніпропетровської областей — маловивчену та насичену значною кількістю різночасових пам'яток археології. Судячи з даних

фонду експедицій НА ІАНАНУ, у Херсонській області за період із 1946—1950 рр., тобто до початку діяльності перших новобудовних експедицій, Інститут археології не проводив жодних польових робіт. Єдиним джерелом для вивчення області були довоєнні дослідження Херсонського музею та його керівників — спочатку В.І. Гошкевича, потім І.В. Фабриціус. Те ж саме фактично можна сказати і про решту областей півдня України.

Метою цього дослідження є показати діяльність новобудовних експедицій, які впродовж 1950-х рр. працювали в районі спорудження Каховського водосховища. Будуть розглянуті обсяги робіт, головні пам'ятки, науковий склад експедицій, об'єм введеного до наукового обігу матеріалу. Основне завдання статті — показати значення новобудовних експедицій для вивчення давньої історії краю.

Отже, починаючи з 1950-х рр. в археологічному дослідженні півдня України відбулось значне поживлення. Однією з причин цього стали законодавчі зміни, пов'язані з охороною пам'яток: Постанова Уряду СРСР «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури» (від 14.10.1948 р. № 3898), у додатку до неї «Положення про охорону пам'яток культури». Згідно з цим документом, усі пам'ятки культури на території СРСР визнавались недоторканим усенародним надбанням та підлягали охороні з боку держави. Затвердження цієї Постанови робило республіканську Академію наук, і зокрема Інститут археології основною відповідальною інституцією, яка «вела нагляд за науковим обліком, оцінкою і контролем стану археологічних пам'яток УРСР», що давало більшу самостійність, у порівнянні із попередніми роками.

Наступним поштовхом до початку активних археологічних робіт стала розробка державної програми для попередження засух та підвищення урожаю, яка передбачала створення

* ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, iryna_tarasenko@ukr.net

¹ ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади України.

² Термін взятий зі статті Р.О. Литвиненка (2012).

гідротехнічних споруд на півдні УРСР. У вересні 1950 р. прийнято Постанову Ради міністрів СРСР «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі, Південно-Українського каналу, Північно-Кримського каналу і зрошення південних районів України і північних районів Криму». План роботи був розрахований на п'ять років (1951—1955 рр.).

Будівництво Каховського водосховища, площа якого сягає 2150 км², тягло за собою затопленням значних територій, на яких крім пам'яток археології розмішувались населені пункти, с/г угіддя, промислові підприємства тощо. Проводились роботи з очищення майбутньої чаші водосховища. У фондах ЦДАВО України ми виявили дані, що свідчать про масштаб цих робіт. Так наприклад, згідно з планом Міністерства народного господарства УРСР із зони будівництва Каховського водосховища було встановлено переселити 6200 сімей (Листування з міністерствами... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переселяли у перенесені, побудовані на новому місці та куплені будинки. Кількість населених пунктів, що потрапляли у зону затоплення та підлягали перенесенню становила — 26 (у Дніпропетровській обл.), 14 (у Запорізькій обл.), 40 (у Херсонській обл.), а загалом по Каховському водосховищу — 80 населених пунктів (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переселенню підлягало 34 тис. чол., які проживали у понад 9 тис. дворів Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської обл. (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2). Переважна більшість населення була переселена на нові території у межах свого ж населеного пункту. Зі списку існуючих на той час населених пунктів згаданих областей, де археологи виявляли археологічний матеріал, було вилучено такі села: Дрімлівка, Леонтівка, Анастасівка, Малі та Великі Гирла, Софіївка, Фірсовка (Херсонська обл.), Мар'їне, Ново Олександрівка, Переверзькі хутори, Кут (Дніпропетровська обл.) та ін. Було затоплено і підтоплено 210 тис. га земель, з них 10 тис. га орних, решта — пасовища, сінокоси, вигони, садиби, ліси, інші. Розглядалось питання зведення захисних споруд у м. Нікополь, на марганцевих родовищах, в уроч. Кам'янський Под Запорізької обл.; подібні заходи щодо збереження Кінських та Базавлуцьких плавнів були визначені як «недоцільні» (Матеріали про стан... ЦДАВОУ. Ф. № Р-2).

Розгортання масштабного будівництва на значній території та у стислі терміни стало справжнім викликом для Інституту археології.

Показове з цього приводу зауваження В.А. Добровольського, висловлене на засіданні Вченої ради: «...за 7 років Дніпробуду ми дослідили 90 км зони затоплення, а тепер слід провести на 500 км, думаю, гостро стоїть питання кадрів. ...» (Протокол № 12. НА ІА НАНУ). Проведена вздовж берегів майбутнього водосховища попередня розвідка показала високу насиченість пам'ятками різного характеру та часу. Науковий ресурс, який Інститут міг залучити до цих досліджень був нечисленним. Так, згідно зі штатним розкладом станом на 1951 р. Інститут археології УРСР мав у своєму складі три відділи (первісної археології, скіфо-античний, слов'янської археології), а це — 39 наукових співробітників. Тому обов'язково залучали співробітників інших наукових установ (музеві, інститутів тощо).

Польовим роботам передувала докладна розвідка на обох берегах майбутнього водосховища, яку провели О.В. Бодяньський (археолог із м. Запоріжжя) та І.І. Артеменко (Дніпропетровський історичний музей). Було відмічено, що вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, в степу — кургани та курганні групи. Дослідники виявили близько 50 археологічних місцезнаходжень; відкрили до 20 пунктів доби пізньої бронзи (переважно поселення), понад 20 нових пам'яток скіфського часу, переважно це селища та поселення IV ст. до н. е.; крім того два нових пізньоскіфських городища: Капулівське (О.В. Бодяньського) та Горностаївське (І.І. Артеменка).

У районі будівництва Каховського водосховища діяло п'ять експедицій: Бериславсько-Каховська, Гаврилівська, Нікопольська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська, які працювали у 13 населених пунктах.

Бериславсько-Каховська експедиція проводила дослідження у м. Берислав (Слобідка), с. Зміївка (правий берег р. Дніпро), с. Любимівка (лівий берег) протягом 1951—1953 рр. Очолювали експедицію у різні роки директор Дніпропетровського музею В.А. Мізін (1951 р.) та науковий співробітник Інституту археології Є.В. Махно (1952—1953 рр.). Крім того участь у роботі експедиції брали співробітники Інституту археології Л.Д. Димитров, В.С. Копилов, Р.І. Ветштейн, Р.О. Юра, Є.Ф. Покровська, директор Ізмаїльського обласного краєзнавчого музею Г.П. Крисін, випускники Ленінградського державного університету А.В. Бураков, І.А. Антонова, які за розподілом потрапили в експедицію, науковий співробітник Академії архітектури Ф.Н. Пашен-

ко та ін. За даними звіту кількість співробітників складала близько 20 осіб наукового та допоміжного складу (фотографи, креслярі, художники), крім того працювали землекопи, оскільки розкопки проводились вручну. Подібний склад був і в інших експедиціях.

Протягом 1951—1953 рр. Бериславський загін експедиції досліджував Бериславське поселення черняхівської культури, яке розміщувалось на високому березі Дніпра та займало площу близько 8 га. Поруч із поселенням було виявлено і синхронний йому могильник. Придатною для стаціонарних робіт була не вся площа поселення: частина його знаходилась під сучасною забудовою, частина зруйнована. За три роки роботи було розкрито близько 3 тис. м². Крім потужного черняхівського шару на поселенні було виявлено значний матеріал доби бронзи та скіфського часу. Розкопками встановлено характер забудови поселення, виявлено житлові та, очевидно, громадські споруди із оригінальним плануванням (Махно, Мізін 1961, с. 124). Є.В. Махно зазначала, що черняхівський шар поселення відзначається своєрідністю, тому його населення, слід відносити до окремої локальної групи черняхівської культури з відмінною матеріальною культурою (Махно 1975). На основі стратиграфії знахідок дослідники припускали, що черняхівське населення на поселенні було прийшлим, а його склад досить неоднорідним (Махно, Мізін 1961, с. 127).

У 1952—1953 рр. було проведено обстеження та невеликі дослідження на Бериславському могильнику. Закладено п'ять шурфів, у яких виявлено чотири тілопальні поховання черняхівської культури. Не зважаючи на те, що обсяг проведених робіт був незначним, отриманий матеріал підтверджував синхронність могильника і поселення. На сьогодні могильник зруйнований оранкою.

Зміївський загін експедиції протягом 1951—1952 рр. досліджував поселення сабатинівської і білозерської культури біля с. Зміївка. Поселення займало площу 4 га, але більша його частина була поруйнована господарською діяльністю та траншеями воєнного часу. За час роботи було розкрито площу майже 3 тис. м². Основними на поселенні були глинобитні споруди на кам'яних підмурках. Крім того було виявлено і цікавий матеріал часів Київської Русі, якому було присвячено окрему публікацію (Бураков 1953).

Поруч із поселенням виявлено могильник того ж часу з одиничними похованнями більш пізніх часів. Могильник був оточений

кам'яною напівокруглою стіною. Дослідили чотири скорчених поховання під кам'яною закладкою (Бураков 1955, с. 109). На поселенні, нижче шару пізньої бронзи, відкрито та досліджено сім неолітичних поховань; очевидно, до виникнення поселення тут був неолітичний ґрунтовий могильник (Бураков 1961, с. 32).

Ще один пункт, на якому проводила дослідження Бериславсько-Каховська експедиція — пізньоскіфське Любимівське городище, яке розміщувалось на лівому березі притоки Дніпра р. Конки (зараз берег Каховського водосховища). Наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. на городищі не раз проводились розвідувальні дослідження (А.П. Чирков, В.І. Гошкевич, І.В. Фабриціус). У 1912 р. І.В. Фабриціус за дорученням В.І. Гошкевича склала попередній план городища. Впродовж 1951—1952 рр. дослідження на ньому проводив Любимівський загін експедиції під кер. Л.Д. Дмитрова. Завдання експедиції, у першу чергу, полягало у з'ясуванні характеру культурного шару городища та його придатності для стаціонарних розкопок. У 1952 р. експедиція здійснила новий більш точний план пам'ятки.

Площа городища складала 3,5 га, проте воно майже скрізь поруйноване багаторічним вибиранням каміння та окопами воєнного часу. Це зумовило змішання культурного шару на більшій його частині. На момент досліджень центральна частина городища майже не збереглась. Матеріали із закладеної через всю центральну частину траншеї дозволили зробити певні висновки про його культурний шар, техніку зведення споруд, датування. На городищі виявлено досить значний і різноманітний матеріал, переважно керамічний (пізньоскіфський, ранньослов'янський, османський). Крім того було здійснено дослідження рову та валу городища. Встановлено їх структуру та час створення, зроблено припущення, що вал служив основою для оборонної стіни (Дмитров 1961, с. 80). Також загін провів розвідувальні дослідження на одному із «зольників» та встановив, що зольник — це своєрідна інженерна конструкція для укріплення прибережної частини городища (Дмитров 1961, с. 84).

Для виявлення синхронного городищу могильника Любимівський загін провів огляд території навколо, проте успіхів не мав. Натомість було зафіксовано 11 окремих курганів та дві курганні групи з близько 20 курганами різної висоти. Серед них — курган Високий (10 м заввишки).

Отже, Бериславсько-Каховська експедиція протягом трьох польових сезонів дослідила чо-

тири поселення (пізньобронзової доби, черняхівської культури, киеворуського часу), три ґрунтові могильники (неолітичний, доби пізньої бронзи, черняхівської культури); одне пізньоскіфське городище. Відкрито 15 поховань: сім неолітичних, чотири доби пізньої бронзи під кам'яними закладками та чотири тілопальні черняхівської культури. Матеріали досліджень опубліковані у виданнях Інституту археології (табл. 1).

У районі будівництва Каховського водосховища протягом 1951 р. працювала **Нікопольська експедиція**, яка потім увійшла до складу комплексної Нікопольсько-Гаврилівської. Експедицію очолювала Є.В. Махно. Роботи було зосереджено у Нікопольському та Апостольському р-н Дніпропетровської обл. Завдання експедиції полягало у дослідженні ділянок, які підлягали затопленню (с. Усть-Кам'янка, хут. Хмельницький, Переверзькі хутори, с. Капулівка). Серед учасників експедиції — співробітник Інституту археології Ф.Б. Копилов, Державного Ермітажу Е.О. Симонович, Державного історичного музею Н.І. Шендрік, Інституту історії АН УРСР О.М. Апанович, І.П. Костюченко, М.В. Хижинська. У складі експедиції діяло три загони: Грушівський, Хмельницький, Капулівський.

Під керівництвом Є.В. Махно проводились дослідження біля с. Усть-Кам'янка на кургані доби бронзи, двошаровому поселенні та на сарматському курганному могильнику. Досліджений курган доби бронзи входив до курганної групи, що складалась із дев'яти невисоких та пошкоджених насипів. Курган заввишки 1,0 м містив 24 поховання різного

часу: 15 доби бронзи, одне скіфського часу, чотири сарматські.

Двошарове поселення мало розміри: 300 × 500 м. Площа його ніколи не піддавалась розорюванню, культурний шар досить добре зберігся, що дало можливість для його стаціонарних досліджень. Експедицією було закладено три розкопи загального розміру 716 м², які дозволили зробити висновки про характер культурного шару. Він, як виявилось, містив два хронологічні горизонти: доби пізньої бронзи (нижній) та скіфського часу (верхній). Судячи з отриманого матеріалу, населення нижнього хронологічного горизонту жило у житлах із заглибленою підлогою та кам'яними вогнищами. Матеріал верхнього шару розміщувався характерно для легких наземних жител (Махно 1960, с. 22).

Поруч із поселенням розміщувався сарматський курганний могильник, що складався із 63 насипів невеликого розміру (0,3—0,6 м заввишки). Могильник займав велику площу — 700 × 350 м. Розкопано 20 курганів із 31 похованням, здійснених у ямах з підбоями (23) та прямокутних ямах (4). Отриманий із могильника матеріал має аналогії сарматським похованням Поволжя (Махно 1960, с. 38).

Грушівський загін експедиції працював під керівництвом Е.О. Симоновича. Дослідник, який займався розробкою питань черняхівської культури, сподівався виявити у районі Нікополь—Каховка пам'ятки перших ст. н. е. (Симонович 1951/2в). Була проведена розвідка для визначення місця розкопок. Розкопки проводились на поселеннях біля сс. Грушівка та Кут, загальний обсяг здійснених робіт 828 м² розкритої площі. Біля с. Грушівка було виявле-

Таблиця 1. Діяльність Бериславсько-Каховської експедиції ІА АН УРСР

Пам'ятка	Відкрито	1951 р.	1952 р.	1953 р.	Час	Публікація
Бериславське поселення	О.В. Бодяньський у 1951 р.	В.А. Мізін	Є.В. Махно, В.А. Мізін, Ф.Н. Пашенко	Є.В. Махно	білозерська, черняхівська культура	(Махно 1955), (Махно, Мізін 1961)
Бериславський могильник	розвідка експедиції у 1952 р.	—	Є.В. Махно	Є.В. Махно	черняхівська культура	(Махно 1955), (Махно, Мізін 1961)
Любимівське городище	О.В. Нарішкін у 1827 р.; досліджував В.І. Гошкевич; І.В. Фабриціус	Л.Д. Дмитров, В.С. Копилов, Г.П. Крисін	Л.Д. Дмитров, В.С. Копилов, Г.П. Крисін	—	пізньоскіфський час	(Дмитров 1955), (Дмитров, Зуц, Копилов 1961)
Зміївське поселення і ґрунтовий могильник	О.В. Бодяньський у 1951 р.	О.В. Бураков, І.А. Антонова	О.В. Бураков, І.А. Антонова	—	неоліт; сабати́нівська і білозерська культури; киеворуський час	(Бураков 1953; 1955; 1961)

но поселення з наступними культурними шарами: доба бронзи, скіфський час, I ст. н. е. Виявлено землянку із вогнищем часів н. е. Біля с. Кут — поселення I ст. н. е., яке на 300 м тягнулось вздовж берега р. Підпільної. Відкрито сліди двох наземних жител із вогнищем у центрі. Обидва поселення, на думку дослідника, належали до черняхівської культури (Симонович 1953, с. 20).

Ф.Б. Копилов та О.М. Апанович провели розвідку запорозьких січей (Микитинська, Базавлуцька, Покровська) та розкопки на Чортомлицькій Січі біля с. Капулівка. Було закладено шість розвідувальних траншей. Відкрито частину виробничого комплексу з піччю, виявлено багато побутових решток, які свідчили про матеріальну культуру мешканців Січі (Копилов 1951).

У 1951 р. експедицією здійснено розвідку (І.П. Костюченко) на правому березі Дніпра у басейні рр. Чортомлик, Базавлук, Солонна. Виявлено велику кількість курганів; шість пунктів з матеріалом доби пізньої бронзи (біля сс. Переверзькі хутори, Олександрівка, хут. Хмельницький, Шолохове); два пункти з матеріалом I тис. до н. е. — I ст. н. е. (біля с. Шолохове), три — черняхівського часу (біля сс. Переверзькі хутори, Олександрівка, Олексіївка), один пункт кінця I тис. н.е. (біля с. Переверзькі хутори) (Костюченко 1951).

Розкопки було здійснено поблизу хут. Хмельницького на виявленому розвідкою курганно-

му могильнику. Досліджено п'ять курганів з 50 похованнями доби бронзи. Біля с. Переверзькі хутори було досліджено один курган із 10 похованнями доби бронзи.

За час роботи експедицією досліджено шість поселень з матеріалом доби пізньої бронзи, скіфського часу та черняхівської культури; 27 курганів зі 112 похованнями переважно доби бронзи. Отриманий значний матеріал, зокрема й антропологічний, для вивчення історії сарматських племен (досліджено 31 сарматське поховання). Важливе значення мали роботи з дослідження (розкопки і розвідка) запорозьких січей, зважаючи на те, що на сьогодні ця територія знаходиться під водою. Матеріал отриманий експедицією значною мірою введений до наукового обігу (табл. 2).

Протягом 1951—1954 рр. у районі, що розглядається, працювала також **Горностаївська експедиція**. Керівниками експедиції у різні роки були Д.Т. Березовець, В.І. Довженок, А.В. Добровольський. Участь у її роботі брали співробітники Інституту археології Д.І. Бліфельд, В.А. Іллінська, Ф.Б. Копилов, Н.В. Лінка, Д.Я. Телегін, В.І. Канівець, Є.В. Махно, І.М. Самойловський, співробітники музеїв І.І. Артеменко (Дніпропетровськ), О.В. Бодяньський (Дніпропетровськ), В.Ф. Пешанов (Запоріжжя), Н.Т. Дяченко (Харків), А.П. Молчанов (Рівне), співробітники Державного Ермітажу Г.П. Гродзілов і О.І. Давидан, студент

Таблиця 2. Діяльність Нікопольської експедиції ІА АН УРСР

Село/Пам'ятки	Відкрито	1951 р.	Час	Публікація
Усть-Кам'янка, курган	О.В. Бодяньський у 1951 р.	Є.В. Махно	поховання різного часу	(Махно 1960)
Усть-Кам'янка, курганний могильник	розвідка експедиції	Є.В. Махно	сарматський	(Махно 1953; 1960)
Усть-Кам'янка, поселення	О.В. Бодяньський у 1951 р.	Є.В. Махно,	доба пізньої бронзи, скіфський час	(Махно 1960)
Хут. Хмельницький кургани	розвідка експедиції	І.П. Костюченко	доби бронзи	(Костюченко 1960)
Переверзькі хутори, курган	розвідка експедиції	І.П. Костюченко	доби бронзи	(Костюченко 1960)
Чортомлицька Січ	—	Ф.В. Копилов, О.М. Апанович	середньовіччя	(Копылов 1955)
Грушівка, поселення	розвідка експедиції	Е.О. Симонович	доба пізньої бронзи, скіфський час, черняхівська культура	(Симонович 1953)
Кут, поселення	розвідка експедиції	Е.О. Симонович	черняхівська культура	(Симонович 1953)

ЛДУ А.М. Кірпічніков, студент КДУ Г.М. Бу-
ров та ін.

Експедиція проводила роботи у дев'яти на-
селених пунктах: сс. Кут, Нижній Рогачик, Ка-
їри, Ушкалка, Бабине та ін. Протягом 1951—
1952 рр. експедиція досліджувала курганний
могильник біля с. Кут Апостольського р-н,
Дніпропетровської обл. Моги́льник значних
розмірів розміщувався на низькому мисі, ото-
ченому Базавлуцькими плавнями. Як писав
Д.Т. Березовець, зараз більша його частина за-
лита водами Каховського водосховища, лише
центральна частина височіє острівцем, який
кожного року розмивається все більше (Бере-
зовець 1960, с. 39). Моги́льник складався із 31
насипу, поруч розміщувались поодинокі кур-
гани. За два роки роботи експедиції було роз-
копано 33 кургани, 205 поховань, з них доби
бронзи 115 (68 у ґрунтових ямах, 8 у катаком-
бах, 39 у насипах без ознак моги́льної ями);
79 поховань скіфського часу (з них 30 у ката-
комбах, 27 у ґрунтових ямах, 22 у насипах кур-
ганів); два поховання раннього заліза, шість
пізніх кочовиків, одне татарське (Березовець
1960, с. 40). Дослідник розділяє поховання пе-
реважно за типом поховальних конструкцій. З
усіх поховань доби бронзи — ямних 10, ката-
комбних 42, пізньої бронзи 14, деякі похован-
ня визначені як перехідні ямно-катакомбні.
Виділяє поздовжні та поперечні катакомби, у
залежності від того як розміщувалась до входу
поховальна камера (Березовець 1960, с. 85).

У 1951 р. проводились дослідження по-
селення та ґрунтового моги́льника у с. Ниж-
ній Рогачик Верхньорогачицького р-н Хер-
сонської обл. (Д.Т. Березовець, І.І. Артемен-
ко). На поселенні було закладено два розкопи.
Розкрита за час роботи площа складала 930 м².
Насиченість культурного шару досягала 1,5 м.
Було встановлено стратиграфію поселення,
яка містила два культурні шари: доби пізньої
бронзи (нижній), пізньоскіфського часу (вер-
хній). Значна кількість виявленої скіфської ке-
раміки могла свідчити про тривале існування
поселення. Керамічний матеріал з верхнього
шару, на думку дослідників, знаходив аналогії
на Кам'янському городищі; матеріал же піз-
ньої бронзи — на поселеннях Бабине IV, Змі-
ївському, Ушкалка (верхній шар) (Березовець,
Березанська 1961, с. 41—43).

Під культурним шаром у різних частинах по-
селення було виявлено дев'ять поховань: шість
доби бронзи, три скіфські. Особливий інтерес
викликають катакомбні поховання цього ґрун-
тового моги́льника. Хоча для Нижнього Дні-

пра такі поховання катакомбної культури не
поодинокі.

Біля с. Грушівка Апостольського р-ну Дні-
пропетровської обл. розвідкою виявлено кур-
ганну групу з 11 курганів у заплаві. Експедиція
(Д.І. Бліфельд, А.М. Кірпічніков) дослідила
один курган з 17 похованнями та 18 окремими
жертвними ямами. Виявлено поховання доби
бронзи, усі крім одного були покладені скор-
чено на боці. Дослідник розподілив їх на ті, що
здійснені у ґрунтових ямах (ямно-катакомбні)
та у насипу (пізньої бронзи) (Бліфельд 1961).
Звернув увагу на певну систему в орієнтуван-
ні небіжчиків: вони лежать ніби по колу, за ру-
хом сонця, можливо орієнтувались за сонцем
(Бліфельд 1951/36).

Також Д.І. Бліфельд зі своїм загоном провів
дослідження біля с. Бабине Верхньорогачиць-
кого р-ну, Херсонської обл. Як писав Д.І. Блі-
фельд, у восьми пунктах, які можна інтер-
претувати як поселення, було виявлено архе-
ологічний матеріал. Невеликі розкопки було
проведено у двох краще збережених пунктах —
Бабине I і III. Розкрито площу 132 м², потуж-
ність культурного шару до 1,5 м. Як вважав до-
слідник, поселення було зруйнованим майже
повністю і культурний шар тягнувся вздовж
берега вузькою смугою. На Бабиному I відкри-
то одне житло з матеріалом I ст. до н. е. — I ст.
н. е.; на Бабиному III виявлено переважно ке-
рамічний матеріал з цікавою, на думку дослід-
ника, орнаментациєю у вигляді рельєфних лі-
ній та валика з насічками (Бліфельд 1951/36).

Розвідкою експедиції у 1951 р. було відкри-
то археологічні пункти біля сел. ім. Шевченка,
зокрема чотири поселення і курганна група. У
цьому ж таки році співробітниками Горноста-
ївської експедиції на двох поселеннях методом
закладання траншей було проведено незначні
розкопки (Г.П. Гродзілов) та розкопано курган
(О.І. Давідан). На першому поселенні відкри-
то житла, які найімовірніше, були тимчасовими
спорудами. Обидва досліджені поселення міс-
тили схожий матеріал: пізньої бронзи (нижній
культурний шар) та ранньоскіфський (верхній
культурний шар). Найближчі аналогії нижньому
дослідник знаходить у матеріалі з Білозерсько-
го поселення (дослідження О.О. Кривцової-
Гракової) (Гродзілов 1951/3в).

Досліджений загоном курган розміщувався
поблизу сел. ім. Шевченка та входив до курган-
ної групи із восьми насипів. Усі кургани інтен-
сивно розорювались, крім того розміщувались
ланцюгом вздовж берега. Курган обраний для
дослідження був кращою збереженістю, висотою

1,0 м. У ньому було виявлено вісім різночасових поховань: більшість з них за обрядом поховання визначені як зрубні, решта ж визначенню не піддавалась через практично повну відсутність поховального інвентарю (Давидан 1951/3в).

Води Каховського моря назавжди затопили численні дніпровські плавні, багаті не лише природними ресурсами, але й археологічними пам'ятками. У 1953 р. Гаврилівська експедиція проводила розкопки на території Кінських плавнів — досліджувалось татарське городище у Великих Кучугурах. Розкопкам передували розвідки Інституту археології у 1950 р. (О.В. Бодяньський) та у 1951 р. (В.Ф. Пешанов). Територія Великих Кучугур під час паводків ніколи не затоплювалась, отже була чудовим місцем для заселення. В.Ф. Пешанов, оглянувши місцевість, підтвердив наявність на цій території двох городищ, описаних Я.П. Новицьким на початку ХІХ ст. На одному із них, розміщеному на східному схилі Великих Кучугур, дослідник зафіксував два потужні природні вали. Ним також було зібрано незначний підйомний матеріал, серед якого 43 східні монети (Пешанов 1951/7а).

У 1953 р. на одному з городищ були проведені стаціонарні дослідження (В.Й. Довженко, Д.І. Бліфельд, Ф.Б. Копилов, Н.В. Лінка, А.М. Кірпи́чников). На початку роботи здійснено огляд та встановлено, що городище було одношаровим та займало площу близько 10 га. У різних частинах городища заклали п'ять розкопів і кілька траншей. Об'єм розкритої площі становив близько 1400 м². Потужність культурного шару на городищі була майже рівномірною — у середньому до 0,7 м. У центральній частині городища розкрили велику споруду з мощеною підлогою і колонами, імовірно мечеть; поруч неї — велику споруду, колись оздоблену мармуром та полив'яними кахлями; у іншій частині зафіксовано житловий комплекс із чотирьох глинобитних жител менших розмірів, які, очевидно, належали ремісникам і торговцям. На підвищенні за межами міста було виявлено ще одну велику і багату споруду з фрагментами полив'яних кахель, віконного скла, китайського фаянсу тощо. Яких-небудь оборонних споруд і навіть валів, про які згадував у своїй розвідці В.Ф. Пешанов, експедиція не виявила.

Фрагменти золотоординського полив'яного та китайського фаянсового посуду, золотоординські монети (всього 187 монет) дозволили В.Й. Довженку датувати городище ХІV—ХVІ ст. За своїм призначенням городище, на думку дослідника, являло собою торгове ту-

рецьке місто, населення якого займалось також і ремеслом (Довженко 1961, с. 193).

У 1954 р. окремий загін Горностаївської експедиції проводив дослідження біля с. Каїри Горностаївського р-н Херсонської обл. У складі загону: Є.В. Махно (керівник), студент КДУ Г.М. Буров та ін. Основні роботи було зосереджено на могильнику, незначні роботи проведено на поселенні (обидва пункти відкрив Д.Я. Телегін), також здійснено розвідку поблизу сс. Каїри, Завадовка, Горностаївка, Князе-Григорівка.

Каїрський могильник розміщувався на краю тераси і руйнувався весняними паводками та будівництвом. На розкритій ділянці площею понад 800 м², виявлено 89 поховань, з них 68 під кам'яними закладками решта без них (Махно 1961, с. 131). Враховуючи зруйновані поховання, Є.В. Махно припустила, що могильник міг містити понад 100 поховань. Під час роботи на могильнику виявляли матеріал більш раннього часу, очевидно, від поселення, яке зруйнував могильник. Матеріал із цього поселення належав до перших ст. н. е., а сам могильник — Х—ХІІ ст. н. е. (Там само, с. 146). На основі отриманого матеріалу встановлено, що усі поховання у могильнику, найімовірніше, були одночасними та належали одному етносу, скоріш за все слов'янам. Є.В. Махно вважала, що Каїрський могильник міг бути свідченням того, що на початку ІІ тис. слов'яни жили на Нижньому Дніпрі протягом тривалого часу (Там само, с. 147). Під могильником розкопано рештки кам'яної споруди з черняхівським матеріалом, близьким до знайденого на поселеннях у Дудчанах та Бериславі. Нижче залягав матеріал білозерської культури (Махно 1961, с. 153). На відстані 250—300 м від першого білозерського поселення було виявлено ще одне поселення того ж періоду із залишками двох невеликих споруд.

У тому ж таки 1954 р. інший загін Гаврилівської експедиції продовжив дослідження біля с. Бабіне. На двох різних пунктах працювали А.В. Добровольський та В.А. Іллінська. А.В. Добровольський досліджував поселення пізньої бронзи Бабіне ІІІ. Дослідник вважав, що попередні роботи Д.І. Бліфельда на поселенні у 1951 р. не були повними — розкоп був закладений невеликий у порівнянні із площею пам'ятки (1000 м²) і по краю поселення (Добровольський 1954/2а, с. 2). Під час цих розкопок на поселенні було виявлено рештки двох жител (напівземлянка та глинобитне) та кераміку з «багатоваликовим орнаментом». Подібна ке-

раміка була відомою на Україні з кінця XIX ст., її виявляли у різних регіонах (Київщина, Каневщина, Дніпропетровщина), проте, тільки у 1950-х рр. ці пункти почали досліджувати стаціонарно. Зважаючи на це розкопки на Бабиному III мали велике значення для подальшого вивчення цього явища, яке згодом отримує назву бабинська культура.

В.А. Іллінська працювала у східному кінці с. Бабине на поселенні білозерської культури Бабине IV. Об'єм відкритої площі становив 400 м², потужність культурного шару досягала 2,0 м. На поселенні було виявлено два культурні горизонти: нижній нерушений доби фінальної бронзи та верхній рушений, у якому траплялись матеріали раннього середньовіччя, пізньоелліністичного та римського часу. У нижньому шарі було виявлено житло-землянку; кераміку, що має аналогії на поселеннях Нижній Рогачик, Білозерське, Зміївка, Ушкалка (шар пізньої бронзи). В.А. Іллінська відзначала, що на деяких фрагментах кераміки вже помітний відхід від основних форм та орнаменту доби пізньої бронзи та з'являються нові елементи, притаманні передскіфському часу (Ильинская 1954/2в, с. 11). Також на площі розкопу було виявлено сім поховань різного часу: шість доби бронзи, одне сарматське.

Ще одне поселення доби пізньої бронзи було досліджене біля с. Ушкалка у 1954 р. співробітником Горностаївської експедиції Д.Я. Телегіним. Він же і відкрив це поселення, коли проводив розвідку у цій місцевості за дорученням Нікопольсько-Гаврилівської експедиції (Телегін 1956). Як вважав сам дослідник, це двохарове поселення мало важливе значення для вивчення передскіфського періоду та для періодизації пам'яток доби пізньої бронзи. Загалом на поселенні досліджено площу близько 700 м². Було встановлено, що у його культурному шарі виділяються два хронологічні горизонти нижній (сабатинівська культура) і верхній (білозерська культура). Нижній шар являє собою великий зольник, розміром 0,5 га, товщина культурного шару 0,6 м. Виявлено житлові та господарські споруди. Матеріал знаходив аналогії на поселеннях Сабатинівка та Волоське (Телегін 1961, с. 8). Верхній шар був відділений від нижнього тонким прошарком і теж належав до доби фінальної бронзи. Матеріал з цього шару відрізнявся, він знаходив аналогії у матеріалі поселень Зміївка, Білозерка, Бабине IV, Нижній Рогачик (Там само, с. 11).

У 1954 р. Гаврилівською експедицією було досліджено кілька курганів. Так, В.І. Канівець

та І.М. Самойловський продовжили, розпочати Нікопольсько-Гаврилівської експедицією, роботи біля с. Первомаївка. Дослідниками було розкрито три кургани. Один з них містив поховання кочівника, найімовірніше половця, яке вони датували XI—XII ст. (Канівець 1954/2г, с. 5). Крім того у кургані над давньооямним похованням було виявлено антропоморфну стелу, аналогії якій знаходять у кургані біля с. Ново-Пилипівка (розкопки О.І. Тереножкіна). Два інші кургани були доби бронзи та половецьким. У кургані доби бронзи виявлено одне безінвентарне поховання у кам'яній скрині. У другому — поховання половецького вершника з конем (розкопки І.М. Самойловського).

Роботами Горностаївської експедиції було досліджено 38 курганів з 354 похованнями, 13 поселень, два ґрунтові могильники, одне городище. Отриманий матеріал охоплює досить широкі хронологічні межі (від енеоліту до Київської Русі) (табл. 3). Особливий інтерес представляли поселення бабинської культури (Бабине III), пізньої та фінальної бронзи (Ушкалка), ранньоскіфського часу (Нижній Рогачик), татарське середньовічне городище. Матеріал було введено до наукового обігу не повністю, але значною мірою (опубліковано 11 статей). Досі неопублікованою залишилась колекція золотоординських монет з татарського городища у Великих Кучугурах.

Нікопольсько-Гаврилівська експедиція була найбільшою з усіх новобудовних експедицій і за складом, і за обсягом виконаних робіт. Проводила дослідження протягом 1951—1955 рр. у таких основних населених пунктах: Золота Балка, Дудчани, Осокорівка, Гаврилівка, Михайлівка та ін. Зокрема досліджувала чотири пам'ятки національного значення: Золотобалківське поселення і могильник, Гаврилівське городище, Михайлівське поселення.

Очоловали експедицію співробітники Інституту археології АН УРСР А.В. Добровольський (1951—1952) та О.Ф. Лагодовська (1953—1955 рр.). Учасниками експедиції у різні часи були співробітник Інституту археології Р.І. Виезжев, М.І. Вязьмітіна, Р.І. Ветштейн, В.Д. Рибалова, А.І. Фурманська, І.М. Самойловський, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова, С.С. Березанська, Г.Т. Титенко (Ковпаненко), Д.Т. Березовець, Н.П. Амбургер, С.Н. Одінцева, Е.Ф. Покровська, аспіранти М.П. Кучера і Н.В. Лінка, К.А. Бреде (позаштатний), співробітник Запорізького музею В.Ф. Пешанов, викладач ЛДУ Т.Д. Белановська та кілька студентів ЛДУ, А.О. Щепинський, співробіт-

Таблиця 3. Діяльність Горностаївської експедиції Інституту археології АН УРСР

Село/Пам'ятка	Відкрито	1951 р.	1952 р.	1953	1954	Час	Публікація
Кут, курганний могильник	Д.Т. Березовець у 1951 р.	Д.Т. Березовець	Д.Т. Березовець	—	—	поховання різного часу	(Березовець 1955; 1960)
Нижній Рогачик, поселення	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.Т. Березовець, І.І. Артеменко	—	—	—	білозерська культура, пізньоскіфський час	(Березовець, Березанська 1961)
Нижній Рогачик, ґрунтовий могильник	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.Т. Березовець, І.І. Артеменко	—	—	—	катакомбні; доба бронзи, скіфський час	(Березовець, Березанська 1961)
Бабине, поселення I, III, IV	І.І. Артеменко у 1951 р.	Д.І. Білфельд	—	—	А.В. Добровольський, В.А. Іллінська	перші ст. до н.е. — перші ст. н.е.; бабинська, білозерська культури	(Білфельд 1961a); (Добровольський 1957); (Ильинская 1956)
Грушівка, курганний могильник	О.В. Болянський у 1951 р.	Д.І. Білфельд, А.М. Кірпічников	—	—	—	поховання різного часу	(Білфельд 1961); (Березовець 1961)
Мар'їнське, кургани	Д.Т. Березовець у 1951 р.	—	Д.Т. Березовець, В.А. Іллінська	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Пос. ім. Шевченка, поселення, курган	Д.Т. Березовець у 1951 р.,	Г.П. Гродзілов, О.І. Давидан	—	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Великі Кучугури, татарське місто	Описане у кін. XVI ст. Еріхом Лясотою, розвідка 1950—1951 рр.	—	—	В.Й. Довженок, Д.І. Білфельд	—	доба пізньої бронзи, ранньоскіфський час	— (Довженок 1961)
Каїри, ґрунтовий могильник	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Є.В. Махно	середньовічне	(Махно 1956; 1961)
Каїри, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Є.В. Махно, С.С. Березанська, В.І. Канівець	білозерська, черняхівська культури	(Махно 1961)
Ушкалка, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—	—	Д.Я. Телегін	сабатинівська і білозерська культури	(Телегін 1961)
Первомайівка, кургани	—	—	—	—	В.І. Канівець, І.М. Самойловський	поховання різного часу	(Канівець 1956)

Рис. 1. А.В. Добровольський у центрі. Дослідження у Золотій Балці, 1951 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1951/1а)

ник Академії архітектури УРСР П.Н. Пашенко, співробітник Інституту зоології АН УРСР І.Г. Підоплічко, студенти ЛДУ та ін. Зважаючи на масштаби робіт експедиції, у її складі існувало кілька загонів: Золотобалківський, Осокорівський, Гаврилівський, Дудчанський, Михайлівський, Ушкальський.

У 1951 р. роботи було зосереджено біля сс. Золота Балка (рис. 1), Осокорівка, Дудчани (рис. 2), Гаврилівка. У цьому ж році було проведено розвідки біля сс. Малі Гирли, Осокорівка, Михайлівка.

Пізнєоскіфське поселення Золота Балка — найкраще досліджене з подібних пам'яток на Нижньому Дніпрі. Поселення відоме ще з кінця ХІХ ст., на початку ХХ ст. дослідження тут проводив В.І. Гошкевич. Проте найбільш докладно воно досліджувалось Нікопольсько-Гаврилівською експедицією спочатку під керівництвом А.В. Добровольського (1951—1952), потім кілька років підряд (1954—1955) поселення досліджувала М.І. Вязьмітіна, яка очолювала Золотобалківський загін згадуваної експедиції. За весь час археологічних робіт на пам'ятці відкрито площу 2,5 тис. м², хоча розміри її значно більші. На сьогодні збереглась 1/20 частина пам'ятки, решта зруйнована водами водосховища.

Розвідка експедиції 1951 р. виявила поруч із поселенням одночасний могильник. Як зауважувала М.І. Вязьмітіна, це відкриття мало велике значення, адже на той час було відомо

лише дві подібні поховальні пам'ятки із синхронними поселеннями (могильники біля Козацького та Червономаяцького городищ). За перші два роки робіт (дослідження А.В. Добровольського) було відкрито 18 пізнєоскіфських поховань (Добровольський 1960, с. 156). За виявленим у могильнику матеріалом дослідник робить висновок про етнічну та соціальну неоднорідність золотобалківського населення (Добровольський 1960, с. 163). Серед подібних пам'яток Нижнього Дніпра пізнєоскіфського часу, досліджених у 1950-х рр. новобудовними експедиціями, Золотобалківське поселення та могильник були єдиними комплексно дослідженими та опублікованими у монографіях.

У нижніх культурних шарах Золотої Балки відкрито матеріал більш раннього часу. До виникнення пізнєоскіфського поселення на цій території існувала неолітична стоянка, поселення та два могильники доби бронзи, матеріали з яких були зафіксовані експедицією. Опубліковано було лише матеріал одного із могильників (розкопки 1955 р.), розміщеного у центральній частині поселення. Загалом же на могильнику відкрито 28 поховань ранньої та пізньої бронзи під кромлехами та кам'яними закладками: чотири (Р.І. Виєзжев), три (А.В. Добровольський), 18 (М.І. Вязьмітіна), три (А.І. Фурманська).

У 1951 р. досліджувався ґрунтовий могильник біля с. Осокорівка, розміщений на краю берега р. Базавлук. Він щорічно піддавався руй-

Рис. 2. Розкопки у с. Дудчани, 1951 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1951/1)

нуванню весняними водами річки та постраждав від окопів воєнного часу. Як зазначала дослідниця могильника В.Д. Рибалова, пам'ятка мала великі розміри, проте було досліджено тільки невелику її частину. Поховання могильника були здійснені під кам'яними закладками та спорудами типу кромлехів. В.Д. Рибалова дослідила 17 поховань різного часу (нижньомихайлівські, зрубні) на площі 330 м². Дослідниця пише, що особливий інтерес являли поховання доби раннього металу (енеоліт), але всі вони погано збереглися. Показовими у цих похованнях була кераміка та поховальні конструкції. Кераміка подібна до осокорівської була виявлена на Михайлівському поселенні у нижньому шарі. Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки I був встановлений В.М. Даниленком (Рибалова 1960, с. 12). Зараз можна сказати, що перші матеріали нижньомихайлівської культури до розкопок на Михайлівському поселенні були виявлені на Осокорівському могильнику.

У 1952 р. дослідження на могильнику продовжила О.Г. Шапошнікова, крім неї участь у дослідженнях взяли Г.Т. Титенко та В.Ф. Пешанов. Було розкопано залишки десяти кромлехів пізньобронзового часу, могильник ранньобронзового часу, один курган і ранньослов'янське поселення. Закладено три розкопи загальною площею 550 м² (Шапошнікова, Титенко 1952/26). Крім того, у цьому на-

селеному пункті, оскільки значна його частина потрапляла під затоплення, співробітники експедиції В.Ф. Пешанов та М.І. Самойловський провели розвідувальні роботи. В.Ф. Пешанов виявив поселення черняхівської культури та могильник. М.І. Самойловський дослідив ново виявлене поселення (загальна площа розкопу складала 143 м²) та встановив, що воно одношарове, можливо тимчасове; жител виявлено не було.

У 1954 р. роботи на Осокорівському могильнику продовжив В.Д. Гончаров. Ним досліджувалась лише та частина пам'ятки, що розміщувалась одразу над обривом та низька південна частина, тобто ділянки, яким загрожувало затоплення. Було відкрито шість поховань різного часу та площу 868 м². Дослідник відносив поховання до ямно-катакомбного часу.

Могильник був розкопаний частково (різними дослідниками відкрито 23 поховання), значна ж його площа залишилась не дослідженою. Зокрема, його північна частина розміщувалась на той час на підвищенні і не потребувала екстрених дослідницьких робіт.

Протягом 1951 р. Гаврилівський загін (К.А. Бреде, Р.І. Ветштейн, А.О. Щепинський) експедиції провів попередні дослідження на великому пізньоскіфському городищі біля с. Гаврилівка (площа 20 га). Городище мало центральну частину — акрополь та було оточене подвійною лінією оборони — стіна, вал, рів.

Рис. 3. Розкопки на Михайлівському поселенні, 1954 р. (НА ІА НАНУ, ф. ек. 1954/1в)

Обстежувалось В.І. Гошкевичем (1907 р.) та І.В. Фабриціус (1938 р.). На початок 1950-х рр. значна частина пам'ятки була зруйнованою внаслідок розмивів і обвалів прибережної частини та вибирання каміння. У своїх дослідженнях загін користувався планом, складеним В.І. Гошкевичем. Основним завданням було здійснення глибокого розвідувального обстеження усього городища. За допомогою шурфування пам'ятки було встановлено її стратиграфію та планування. Так, стратиграфія показала наявність двох шарів: раннього та пізнього. Розкопами у різних частинах пам'ятки встановлено вигляд конструкції другої оборонної стіни. У верхній частині городища відкрито комплекс споруд нежитлового призначення. Було виявлено кам'яні житлові споруди з вогнищами, глинобитні ж споруди відкрито у нижньому шарі. Р.І. Ветштейн досліджувала конструкцію головної оборонної споруди навколо акрополя. Закладено розкопи загальною площею 1225 м². Окремо проводились роботи з виявлення пристані, але вони не дали бажаного результату. Так само безрезультатно закінчилися у 1951 р. пошуки некрополя, який би відносився до городища (Бреде 1951/1г).

Протягом 1951—1952 рр. ще одним пунктом, де працювала експедиція, було с. Дудчани. Тут розвідкою 1951 р. було виявлено поселення. Розкопки проводив Дудчанський загін (керівник Т.Д. Белановська, студенти

ЛДУ). Поселення розміщувалось вздовж берега р. Підпільної. У 1951 р. у рові воєнного часу, який значно поруйнував культурні шари, було закладено розкопи. Виявлено два культурні горизонти: доби пізньої бронзи (рушений); перших століть н. е. Краще зберігся верхній шар, де було відкрито залишки кількох кам'яних споруд, кераміку черняхівської культури. Отриманий матеріал дозволив Т.Д. Белановській зробити попередні висновки про господарство населення перших століть н. е. (Белановська 1960, с. 213—214).

У 1952 р. дослідження проводились під керівництвом М.І. Вязьмітіної. Роботи зосереджувались поруч з тим місцем, де працювала у попередньому році Т.Д. Белановська. Було закладено розкоп 244 м². У стратиграфії фіксувалось три культурні шари: доби пізньої бронзи, перших століть н. е., середньовічного часу. Верхній шар не мав слідів кам'яного будівництва. Найбільш потужним був шар перших століть н. е.: виявлено кам'яні споруди, ями із заповненням, значний керамічний матеріал (Вязьмітіна 1960, с. 222). Кераміка з нижнього шару доби пізньої бронзи представлена горщиками банкового типу з наліпним валиком із нігтьовими вдавленнями.

У 1954 р. роботи на поселенні здійснила А.Т. Брайчевська. У зв'язку з тим, що с. Дудчани було перенесено із зони затоплення і звільнилась значна площа для досліджень, з'явилась

можливість дослідити давнє поселення повністю. Для встановлення меж поселення та характеру культурного шару було закладено кілька розвідувальні розкопів і шурфів. У результаті було встановлено розміри поселення — 250 × 30 м (Брайчевська 1955, с. 50).

Розвідка, що проводилась паралельно зі стаціонарними роботами, виявила на прилеглих територіях невідоме раніше поселення поблизу с. Михайлівка. Протягом 1953—1955 рр. на поселенні проводились значні дослідницькі роботи під керівництвом О.Ф. Лагодовської (рис. 3). А.О. Щепинський, який відкрив поселення, виявив на ньому керамічний матеріал доби ранньої бронзи. Цей факт і зумовив особливий інтерес до пам'ятки (Лагодовська 1953/1, с. 3). У Нижньому Подніпров'ї поселень ранньої та середньої бронзи досі виявлено не було. Зазначений період регіону вивчався виключно за матеріалами курганів, які жодним чином не порушували схеми В.О. Городцова. Відкриття ж поселень ставило цю схему під сумнів та було поштовхом для нових розробок.

Основні дослідницькі роботи на поселенні розпочалися у 1953 р. До складу Михайлівського загону Нікопольсько-Гаврилівської експедиції увійшли співробітники Інституту археології О.Г. Шапошнікова, Н.П. Амбургер, С.Н. Одінцева, М.Л. Макаревич, С.С. Березанська, К.А. Бреде, студенти-археологи та ін.; консультанти експедиції — О.М. Карасьов (ІМК) та Ю.С. Асеев (Інститут історії і теорії архітектури), обробку остеологічного матеріалу в полі провела Е.Л. Короткевич (Інститут зоології АН УРСР).

Поселення розташовувалось на березі р. Підпільна на трьох пагорбах, відділених давніми ярами. Розкопками встановлено, що початок заселення цієї території пов'язаний із центральним пагорбом (Михайлівка I та II). Верхній культурний шар (Михайлівка III) був найбільш потужним та поширювався на усі три пагорби. Отже, тільки на центральному пагорбі експедиція зафіксувала усі три культурні шари. За сучасною інтерпретацією — нижньомихайлівський (нижній), рогачицький (середній), ямний (верхній).

Розкопана Нікопольсько-Гаврилівською експедицією площа за весь час робіт становила близько 7 тис. м², розвідувальними роботами було встановлено загальну площу поселення (згодом О.Г. Шапошнікова її поточнила), потужність культурного шару на центральному пагорбі сягала до 2,4 м. О.Ф. Лагодовська вважала за доцільне застосувати під час розкопок

методику дослідження широкими площами, яку потім почали активно використовувати інші дослідники, зокрема О.Г. Шапошнікова під час розкопок поселення Ташлик I у 1976 р.

На поселенні виявлено рештки кам'яних жител, оборонні споруди; зібрано значний керамічний, кістковий матеріал (добре стратифікований). Багатими виявились знахідки виробів із міді (26 предметів із чистої міді). Судячи з отриманого матеріалу, дослідники поселення констатували, що Михайлівське поселення за доби ранньої бронзи було центром великого родоплемінного скотарського колективу. Судячи з архітектурних залишків, степові скотарські племена кінця міді — початку бронзи мали високий рівень розвитку. На сьогодні збереглось не більше 10 % пам'ятки.

Протягом 1960—1963 рр. дослідження на поселенні продовжила О.Г. Шапошнікова. Всього за весь час досліджень було відкрито площу у 10 тис. м², загальна ж складала 2,0 га (Коробкова, Шапошнікова 2005, с. 27).

За межами оборонної стіни другого Михайлівського поселення було виявлено та досліджено (роботи О.Г. Шапошнікової) п'ять поховань ямного часу під кам'яними закладками.

У 1953 р. до складу Нікопольсько-Гаврилівської експедиції приєдналось два загони: Мар'янський досліджував кургани у Дніпропетровській обл. (Д.Т. Березовець, А.І. Фурманська, Є.Ф. Покровська) та Первомайський — у Херсонській обл. (В.А. Іллінська, Г.Т. Титенко, Є.А. Петровська).

Мар'янський загін продовжував роботи розпочаті у 1952 р. Горностаївською експедицією біля с. Мар'янське, Апостольського р-н. За польовий сезон було досліджено чотири кургани із 65 похованнями. Кургани мали висоту у середньому 1,0 м, найбільший — 2,0 м. Серед поховань виявлених у курганах: 49 поховань доби бронзи (авторами визначено 18 ямних та ямно-катакомбних поховань, 15 зрубних), 6 сарматських, 2 пізньокочових.

Біля с. Грушівка на місці кар'єра було досліджено 13 курганів. Роботи проводились в екстрених умовах. Як зазначав Д.Т. Березовець, через терміновість роботи під час розкопок довелося застосувати механізми. Деякі поховання доводилось буквально вихоплювати із-під машин. Дещо полегшувало роботу те, що у насипах курганів, за невеликий виняток, були відсутні впускні поховання. *«У нашій практиці — це був перший випадок застосування механізмів при зніманні ґрунту в археологічних розкопках. Слід відмітити, що для розкопок*

курганів найбільш підходить скрепер, бульдозери хороші тільки для забирання відпрацьованого ґрунту за полами кургану, а екскаватори — при розкопці великих курганів без впускних поховань» (Березовець 1953/1а, с. 3). Всього розкопано 13 курганів на плато, майже всі вони розорані та містять поруйновані поховання. Виявлено 19 поховань (10 доби бронзи, по два скіфських, сарматських, пізньокочових).

Первомайський загін працював біля с. Первомайка Верхньорогачицького р-ну Херсонської обл. Територія, що підлягала затопленню, містила до 30 насипів курганів різних розмірів: від ледь помітних до 3,0 м заввишки. Загоном досліджено сім курганів, у яких виявлено різночасові поховання (43), переважно доби бронзи (32); скіфські, сарматські та пізньокочові виявлені одинично.

У 1955 р. за дорученням експедиції В.А. Іллінська проводила дослідження на поселенні білозерської культури біля с. Ушкалка. Отриманий з цих розкопок матеріал був опублікований Д.Я. Телегіним, який у наступному році продовжив дослідницькі роботи.

Протягом всього часу своєї діяльності експедиція отримала значний матеріал, опрацювання якого дозволило значною мірою розширити наші знання про давню історію регіону. Було досліджено одинадцять різночасових поселень, одне пізньоскіфське городище, чотири ґрунтових могильники, 25 курганів зі 128 похованнями. Особливий інтерес для розуміння доби бронзи мало дослідження багатощарового Михайлівського поселення, ґрунтового Осокорівського могильника. Крім того отримано матеріал пізньоскіфського часу та черняхівської культури. За цим матеріалом було видано чотири монографії та близько 20 статей (табл. 4).

Висновок. Значення діяльності новобудовних експедицій Інституту археології, які функціонували у зазначеному районі, можна розглядати у кількох напрямках: накопичення значного матеріалу та вивчення давньої історії регіону.

За п'ять роки роботи новобудовних експедицій Інституту археології у зоні будівництва Каховського водосховища було досліджено значну територію, яка на сьогодні знаходиться під водою. Зокрема, було розкопано 38 поселенських пам'яток (понад 2,5 га дослідженої площі), сім ґрунтових могильників та 90 курганів з понад 600 похованнями різного часу. Серед поселенських пам'яток — 35 поселень (одне неолітичне, три доби бронзи, п'ять пізньобронзових, вісім білозерської і два бабинської культур, шість черняхівської культури, сім скіфсько-

го часу і два пізньоскіфського, одне киеворуське); три городища (два пізньоскіфського часу та одне середньовічне татарське). Завдяки цим дослідженням значно поповнився антропологічний матеріал. Так, роботи проводились на дев'яти ґрунтових могильниках (один неолітичний, один енеолітичний, один бронзової та два пізньобронзової доби, два черняхівської культур, один пізньоскіфський, один слов'янський, один киеворуський). У зв'язку з цим та завдяки розкопкам значної кількості курганів було відкрито 340 поховань доби бронзи (з них було визначено як ямні — 28, катакомбні — 42, зрубні — 23, пізньої бронзи — 24), сім неолітичних, 17 нижньомихайлівської і чотири білозерської культур. Також відкрито 85 скіфських поховань і 18 пізньоскіфських; досить значна кількість сарматських — 43, поховання іншого часу одиничні.

З виявлених розвідкою 1950—1951 рр. пам'яток, не дослідженими залишились кілька городищ пізньоскіфського часу: Саблуківське, Червономаяцьке, Козацьке (знищене кар'єром); комплекс різночасових пам'яток біля с. Капулівка, який наразі втрачений для науки та ін.

Дослідження 1950-х рр. виявили у районі Каховського водосховища значну кількість різночасових пам'яток, починаючи від неоліту до пізнього середньовіччя. Тут мешкало населення нижньомихайлівської культури (Оскорівка, Михайлівка), а племена ямної та катакомбної КІС залишили у регіоні найбільшу кількість пам'яток, переважно поховань (у близько 30 населених пунктах), за доби пізньої бронзи тут мешкало населення бабинської, сабатинівської та білозерської культур (Гушівка, Кут, Бабине, Любимівка, Ушкалка, Зміївка та ін.). Комплексні дослідження у Золотій Балці на поселенні та могильнику дозволили докладніше вивчити життя і господарство пізньоскіфського населення. Було також отримано значний речовий і антропологічний матеріал із сарматських поховань та дані щодо шляхів розселення цього населення у регіоні. Керамічний матеріал отриманий на поселеннях черняхівської культури (Кут, Грушівка, Осокорівка, Дудчани, Каїри, Берислав) дозволив у подальшому виділити окремий локальний варіант цієї культури.

Значення діяльності новобудовних експедицій 1950-х рр. полягало також у тому, що для них характерна певна рівновага у кількості досліджених поселень та поховань. На наступному етапі діяльності новобудовних експедицій у

регіоні ця рівновага втрачається, адже розкопки вже ведуться у зоні будівництвом великої кількості зрошувальних систем. Що певною мірою призвело до однобічності у розумінні історичних процесів. Після дослідження Михайлівського поселення, яке дало багатющій матеріал, вивчення побутових пам'яток у Нижньому Подніпров'ї майже припинилося. Так само майже припинилось дослідження ґрунтових могильників.

До роботи на Каховській ГЕС Інститут археології долучав вчених інших установ. На ново-

будовах півдня працювали співробітники Ермітажу, Ленінградського університету, Академії архітектури УРСР, Інституту історії України АН УРСР, Інституту зоології АН УРСР, співробітники музеїв Києва, Херсона, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпропетровська. Свою польову підготовку у цих експедиціях пройшли молоді археологи, які згодом стали відомими вченими: Г.Т. Ковпаненко, О.Г. Шапошнікова, М.П. Кучера, С.С. Березанська, Л.С. Клейн, А.В. Бураков, І.А. Антонова, М.П. Кучера, Н.В. Лінка, А.М. Кірпічников та ін.

Таблиця 4. Діяльність Нікопольсько-Гаврилівської експедиції Інституту археології АН УРСР

Село/Пам'ятка	Відкрито	Гаврилівська експедиція	
		1951 р.	Нікопольсько- 1952 р.
Золота Балка, поселення	Описане В.І. Гошкевичем	А.В. Добровольський, Р.І. Виєзжев, О.Г. Шапошнікова	А.В. Добровольський, А.І. Фурманська, К.А. Бреде, М.П. Кучера
Золота Балка, ґрунтовий могильник	К.А. Бреде у 1951 р.		А.В. Добровольський, В.Ф. Пешанов
Золота Балка, ґрунтовий могильник	виявлений під час розкопок	Р.І. Виєзжев	А.В. Добровольський
Осокорівка, ґрунтовий могильник	О.В. Бодянський у 1951 р.; у 1952 р. І.М. Самойловський, розвідка експедиції	В.Д. Рибалова	О.Г. Шапошнікова, Г.Т. Титенко
Осокорівка, поселення, ґрунтовий могильник	В.Ф. Пешанов, розвідка експедиції у 1952 р.	—	І.М. Самойловський
Гаврилівка, городище	Згадує О. Чирков, 1860. В.І. Гошкевич, І.В. Фабриціус	К.А. Бреде, Р.І. Ветштейн	—
Дудчани, поселення	О.В. Бодянський у 1951 р., розвідка ІА	Т.Д. Белановська	М.І. Вязьмітіна, Н.В. Лінка
Михайлівка, поселення, селище	А.О. Щепинський у 1951 р., розвідка експедиції; у 1952 р. розвідки О.Ф. Лагодовської	—	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова
Первомаївка, кургани		—	—
С. Ушкалка, поселення	Д.Я. Телегін у 1953 р.	—	—
С. Мар'янське, кургани		—	—
С. Грушівка, кургани		—	—

* * *

Каховське водосховище було заповнене у 1956 р. Вже через рік Інститут археології організував розвідку вздовж його берегів. У розвідці взяли участь Д.Я. Телегін, Н.М. Шмаглій, І.Н. Шарафутдінова. Дослідникам, на жаль, довелось констатувати значні руйнування берегової лінії внаслідок постійного розмивання. Разом з береговою лінією під водою безслідно зникали і пам'ятки археології.

Із щоденника цієї розвідки: «*На всем протяжении осмотра обрывы берега достигают 3–7–10 м, берег размыт вглубь террасы на 25–30 м.*

... на участке Любимовка–Софиевка. На правом мысу Сомовой балки, огибающей село с севера, где нами в 1953 г. был обнаружен могильник под закладками, сейчас не сохранилось ничего. Берег мыса отмыт на протяжении 50–70-ти м. По сведениям местных жителей во время обвалов там разрушилось большое количество скорченных скелетов и были горшки. Уничтоженного могильника очень и очень жаль!

Гаврилівська експедиція			Час	Публікація
1953 р.	1954 р.	1955 р.		
М.І. Вязьмітіна	А.І. Фурманська, М.І. Вязьмітіна	М.І. Вязьмітіна	пізньоскіфський час; бабинська та сабатинівська культури	(Добровольський 1953; 1955; 1960), (Фурманська, Вязьмітіна 1956), (Виєзжев 1960), (Фурманська 1960), (Шапошнікова 1960), (Вязьмітіна 1962), (Добровольський 1960), (Вязьмітіна 1961а; 1972) (Вязьмітіна 1961)
—	—	—	пізньоскіфський час	(Вязьмітіна 1961)
—	А.І. Фурманська	М.І. Вязьмітіна	ямно-катакомбний час, доба пізньої бронзи	(Рибалова 1960), (Шапошнікова 1961)
—	В.К. Гончаров	—	нижньомихайлівська, сабатинівська культури	—
—	—	—	черняхівська культура	—
—	—	—	пізньоскіфський час	(Бреде 1956; 1960), (Ветштейн 1960)
—	А.Т. Брайчевська	—	доба пізньої бронзи, черняхівська культура	(Белановська 1960), (Вязьмітіна 1960), (Брайчевская 1956)
О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	О.Ф. Лагодовська, М.Л. Макаревич, О.Г. Шапошнікова	неоліт, рання бронзова доба; скіфський час	(Лагодовская 1955), (Шапошнікова 1955), (Макаревич 1955), (Лагодовская, Макаревич, Шапошнікова 1956), (Шевченко 1957), (Лагодовская, Шапошнікова, Макаревич 1959; 1960; 1962),
В.А. Іллінська, Е.А. Петровська, Г.Т. Титенко	В.І. Канівець	—	поховання різного часу	(Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1960); (Канівець 1955), (Титенко 1955)
—	—	В.А. Іллінська	сабатинівська, білозерська культури	(Телегін 1961)
Д.Т. Березовець, Є.Ф. Покровська, А.І. Фурманська	—	—	поховання різного часу	(Березовець, Покровська, Фурманська 1960)
Д.Т. Березовець	—	—	доба бронзи, скіфський час	(Березовець 1960)

- ... Вблизи от бывшего раскопа Бабино III Блительда и Добровольского (которые находятся в море) вдоль берега примерно на протяжении 250 м встречается большое количество обломков керамики с очень разнообразным орнаментом. Среди керамики особенно много многоваликовой, с гладким валиком, образующим геометрические фигуры и с расчлененным пальцевым вдавлением...» (Дневник. НА ИА НАНУ. Ф. ек. 1957/10а, с. 1—37).
- Березовец Д.Т. Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской обл. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 81—83.
- Березовец Д.Т. Розкопки курганного могильника эпохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 39—87.
- Березовец Д.Т. Курганний могильник у с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 56—63.
- Березовец Д.Т., Березанська С.С. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 40—45.
- Березовец Д.Т., Покровська Є.Ф., Фурманська А.І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 102—126.
- Белановська Т.Д. Розкопки поселення перших століть нашої ери в с. Дудчанах. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 210—214.
- Бліфельд Д.І. Курганний могильник в с. Грушівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 56—63.
- Бліфельд Д.І. Поселення Бабине I. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961а, т. 10, с. 75—77.
- Бураков А.В. Слов'янське поселення на Нижньому Дніпрі. *Вісник АН УРСР*. 1953, № 10, с. 38—43.
- Бураков А.В. Раскопки в с. Змеєвке Херсонской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев 1955, вып. 4, с. 109—110.
- Бураков А.В. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1961, т. 10, с. 26—39.
- Брайчевская А.Т. Изучение славянских памятников Надпорожья. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 30—31.
- Брайчевская А.Т. Раскопки в с. Дудчанах в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 49—50.
- Бреде К.А. Раскопки 1951 г. на Гавриловском городище. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 6, с. 33—35.
- Бреде К.А. Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 191—203.
- Ветштейн Р.І. Розкопки внутрішньої лінії оборонних споруд Гаврилівського городища. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 204—209.
- Виезжев Р.І. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 166—175.
- Вязьмитіна М.І. Поселення II—IV століть нашої ери в с. Дудчани. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 215—223.
- Вязьмитіна М.І. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 64—74.
- Вязьмитіна М.І. Могильник рубежу нашої ери біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961а, т. 10, с. 101—113.
- Вязьмитіна М.І. Золота Балка. Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. Київ, 1962.
- Вязьмитіна М.І. Золотобалкинський могильник. Киев. 1972.
- Вязьмитіна М.І., Фурманская А.И. Раскопки поселения у с. Золотая балка в 1953 и 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 41—45.
- Дмитров Л.Д. Раскопки Любимовского городища. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 165—166.
- Дмитров Л.Д., Зуц В.Л., Копилов Ф.Б. Любимівське городище рубежу нової ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 78—100.
- Добровольский А.В. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1953, с. 56—57.
- Добровольский А.В. Золотобалковское поселение. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 70—71.
- Добровольский А.В. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1957, вып. 7, с. 40—45.
- Добровольський А.В. Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського поселення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 роках. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 141—165.
- Довженко В.Й. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 175—193.
- Иллинская В.А. Поселение времени поздней бронзы у села Бабино. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 75—77.
- Іллінська В.А., Ковпаненко Г.Т., Петровська Є.О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайська. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 127—140.
- Канивец В.И. Курган раннего бронзового века у с. Первомайки на Херсонщине. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 75—77.
- Ковалева И.Ф. Днепровская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927--1932 гг. *Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Днепропетровск, 1971.
- Коробкова Г.Ф., Шапошникова О.Г. Михайловское поселение — эталонный памятник древнеямной культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура). Санкт-Петербург, 2005.
- Костюченко І.П. Могильник епохи бронзи поблизу хут. Хмельницького. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 88—101.
- Копылов Ф.Б. Археологическое изучение остатков Запорожских Сечей. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1955, вып. 4, с. 52—53.
- Лагодовская Е.Ф. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 119—121.
- Лагодовская Е.Ф., Макаревич М.Л., Шапошникова О.Г. Раскопки Михайловского поселения в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 13—18.
- Лагодовская Е.Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М.Л. Основные итоги изучения Михайловского поселе-

- ня. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1959, вып. 9, с. 21—28.
- Лагодовская Е.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Основные итоги исследований Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1960, вып. 9, с. 21—28.
- Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення. Киев, 1962.
- Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія на Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України*. 2012, вип. 9 (Історія археології: дослідники та наукові центри (до 165-річчя від дня народження Хв.К. Вовка), с. 155—159.
- Макаревич М.Л. Раскопки первого Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 122—123.
- Махно Е.В. Сарматский могильник у с. Усть-Камянка. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1953, вып. 2, с. 61.
- Махно Е.В. Раскопки Бериславского поселения и могильника в 1952—1953 годах. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 40—42.
- Махно Є.В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 14—38.
- Махно Е.В. Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 46—48.
- Махно Є.В. Розкопки могильника і поселень поблизу с. Каїри. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 131—154.
- Махно Е.В. Черняхівська культура / Археологія УРСР. Київ, 1975, т. 3.
- Махно Є.В., Мизин В.А. Бериславське поселення та могильник перших століть нашої ери. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1961, т. 10, с. 114—130.
- Положение об охране памятников культуры. Постановление Совета Министров СССР от 14 октября 1948 г. N 3898, § 11.
- Рибалова В.Д. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 5—13.
- Струкуленко А.С. Новобудовні археологічні експедиції 70—90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії північно-східної Наддніпряни. *Дис. ... канд. іст. наук*. Дніпропетровськ, 2011.
- Сымонович Э.А. Раннеславянские поселения у сс. Грушевка и Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской области. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1953, вып. 2, с. 20.
- Сымонович Э.А. Памятники черняховской культуры на нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1955, вып. 4, с. 43—44.
- Телегин Д.Я. Погребение скифского времени на нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. Київ, 1956, вып. 6, с. 48—49.
- Телегин Д.Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка). *Археологія*. 1961, т. XII, с. 3—15.
- Титенко Г.Т. Каменная стела из с. Первомаевки. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1956, вып. 5, с. 78—79.
- Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР Киев, 1951.
- Фурманська А.І. Дослідження на ділянці В Золотобалківського поселення в 1952 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1960, т. 9, с. 180—190.
- Шапошнікова О.Г. Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 році. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Киев, 1960, т. 9, с. 176—179.
- Шапошнікова О.Г. Могильник епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Киев, 1961, т. 10, с. 3—11.
- Шапошнікова О.Г. Раскопки второго Михайловского поселения. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1955, вып. 4, с. 124—125.
- Шевченко А.И. Фауна поселения эпохи бронзы в с. Михайловке на Нижнем Днепре. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. Киев, 1957, вып. 7, с. 36—37.

Архівні матеріали

- Березовец Д.Т. Отчет о раскопках курганного могильника в с. Грушевка Апостоловского района Днепропетровской области в 1952 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1953/1а.
- Блифельд Д.И. Раскопки в с. Бабино Рогачевского района Херсонской области в 1951 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3б.
- Бредэ К.А. Отчет о раскопках городища в с. Гавриловка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1951 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/1г.
- Гроздилов Г.П. Археологические работы в окрестностях поселка им. Шевченко на Днепре в 1951 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3в.
- Давидан О.И. Раскопки кургана эпохи бронзы близ поселка им. Шевченко на Днепре в 1951 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/3в.
- Дневник. НА ІА НАНУ. Ф. ек. 1957/10а.
- Добровольский А.В. Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино-III 1954 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2а.
- Ильинская В.А. Отчет об археологических раскопках на поселении у села Бабино (пункт «Бабино 4»), произведенных отрядом Горностаевской экспедиции Института археологии АН УССР в 1954г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2в.
- Канивец В.И. Отчет о раскопках кургана у с. Первомаевки, Верхнерогачинского р-на, Херсонской области в 1954 г. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1954/2г.
- Копылов Ф.В. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года, по обследованию Запорожских памятников. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2г.
- Костюченко И.П. Отчет о работе Хмельницкого отряда Никопольской экспедиции 1951 года. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2б.
- Лагодовская Е.Ф. Отчет о раскопках Михайловского поселения Никопольско-Гавриловской экспедиции в 1952—1953гг. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1953/1.
- Листування з міністерствами Союзу РСР і Української РСР про будівництво захисних споруд біля м. Нікополь, спорудження чаші Каховського водосховища тощо. *ЦДАВО України*. Ф № Р-2, оп. 8, од. зб. № 8894, сп. 61-2.
- Матеріали про стан затоплення об'єктів народного господарства в зв'язку з спорудженням Каховського водосховища. *ЦДАВО України*. Ф № Р-2, оп. 8, од. зб. №6294, сп. 61-34.
- Пешанов В.Ф. Следы памятников истории в Конских плавнях. *Научовий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/7а.

Протокол № 12. Протоколы заседаний Ученого Совета за 1950 год. *Науковий архів ІА НАН України*. Адмін. Архів. Ф. 1950/33, книга № 1.
Сымонович Э.А. Отчет о полевых археологических работах Грушевского отряда Никопольской экспедиции. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1951/2в.

Шапошникова О.Г. Титенко Г.Т., Отчет о раскопках в с. Осокоровка Ново-Воронцовского района Херсонской области в 1952 г. *Науковий архів ІА НАН України*. Ф. ек. 1952/2б.

Надійшла 04.08.2018

И.Г. Тарасенко

Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела Института археологии НАН Украины, iryna_tarasenko@ukr.net

НОВОСТРОЕЧНЫЕ ЭКСПЕДИЦИИ В ЗОНЕ СТРОИТЕЛЬСТВА КАХОВСКОГО ВОДОХРАНИЛИЩА

В статье, главным образом на основании архивных данных, рассмотрена деятельность новостроечных экспедиций Института археологии АН УССР в районе строительства Каховского водохранилища в 1951—1955 гг. За пять лет работы в регионе была исследована вся территория в зоне затопления. Было раскопано 35 поселений, в частности неолитических, эпохи поздней и финальной бронзы, скифского и позднескифского времени, черняховской культуры и средневековых. Исследовано три городища: два позднескифских и одно татарское средневековое. Благодаря этим исследованиям, кроме археологического, значительно пополнился антропологический материал. Так, работы проводились на семи грунтовых могильниках (неолитические, эпохи поздней бронзы, черняховской культуры, позднескифских и средневековых). Было исследовано 90 курганов с 340 захоронениями эпохи бронзы, 85 скифскими захоронениями и 18 позднескифскими; немалое количество сарматских (43).

Кроме того, материал этих исследований значительно пополнил историческую карту региона. Наиболее ранние памятники принадлежали эпохе неолита, в энеолите регион населяли племена нижнемихайловской культуры (Осокоровка, Михайловка), а племена ямной и катакомбной КИО оставили наибольшее количество памятников, преимущественно захоронений. В эпоху поздней и финальной бронзы регион заселяли представители бабинской, сабатиновской и белозерской культур (Грушевка, Кут, Бабино, Любимовка, Ушкалка, Змиевка и др.). Важным открытием для изучения ямной КИО стало открытие Михайловского поселения. Комплексные исследования в Золотой Балке на поселении и могильнике позволили подробно изучить жизнь и хозяйство позднескифского населения. Значительный материал из сарматских захоронений положил начало для изучения этих племен. Керамический материал с поселений черняховской культуры (Кут, Грушевка, Осокоровка, Дудчаны, Каиры, Берислав) позволил в дальнейшем относить их к отдельному локальному варианту со своими особыми чертами.

Значение новостроечных экспедиций также заключалось в подготовке молодых археологов: среди них будущие корифеи науки Г.Т. Ковпаненко, А.Г. Шапошникова, Л.С. Клейн, А.В. Бураков, И.А. Антонова, М.П. Кучера, Н.В. Линка, А.М. Кирпичников и др.

К л ю ч е в ы е с л о в а: новостроечные экспедиции, разведки, охранные раскопки, археологические памятники, поселения, курганы, методика исследований, 1950-е гг., южные области УССР.

Iryna H. Tarasenko

Junior Researcher of the Editorial and Publishing Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, iryna_tarasenko@ukr.net

THE SAVING EXPEDITIONS IN THE AREA OF THE CONSTRUCTION OF KAKHOVKA WATER RESERVOIR

In the paper, mainly basing of archival data, the activity of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that had been worked in the area of the construction of Kakhovka Water Reservoir during 1951—1955 is analyzed. During five years of the work in the region almost all territory of future flood zone was explored. There 35 settlements, in particular of the Neolithic, Late and Final Bronze Age, Scythian and Late Scythian time, of Cherniakhiv culture and Kyiv Rus time were excavated. Three settlements — two Late Scythian and one Medieval Tatar were discovered. Due to these researches, in addition to the archaeological material the anthropological items were also significantly enlarged. Thus, the work was carried out on seven burial grounds (of Neolithic, Late Bronze, Cherniakhiv culture, Late Scythian and Kyiv Rus time). 90 barrows with 340 graves of the Bronze Age, 85 Scythian and 18 Late Scythian burials as well as 43 Sarmatian graves were excavated.

In addition, the material of these studies significantly enlarged the historical map of the region. The earliest sites belonged to the Neolithic age, and in the Eneolithic the region was inhabited by the tribes of Nizhne-Mykhailivska culture (Osokorivka, Mykhailivka). The largest number of sites, mostly burials were left by the Yamna and Catacombna tribes. The region was inhabited by people of the Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures (Hrushivka, Kut, Babyne, Liubymivka, Ushkalka, Zmievka, etc.) during Late and Final Bronze Age. An important discovery for the study of the Yamna cultural and historical community was the excavation of the Mykhailivka settlement. Complex research of the Zolota Balka settlement and burial ground made it possible to study in detail the life and economy of the Late Scythians. Significant material from the Sarmatian graves laid the foundation for the study of these tribes. Ceramic material obtained in the settlements of the Cherniakhiv culture (Kut, Hrushivka, Osokorivka, Dudchany, Kairy, Beryslav) allowed to classify it as the separate local variant with their own special features.

The significance of the saving expeditions was also in the training of young archaeologists who later became the coryphaei of our science H.T. Kovpanenko, O.H. Shaposhnikova, L.S. Klein, A.V. Burakov, I.A. Antonova, M.P. Kuchera, N.V. Linka, A.M. Kirpichnikov and others.

К е у о р д с : the saving expeditions, exploration, rescue excavations, archaeological sites, settlements, barrows, research methodology, 1950's, southern regions of the Ukrainian SSR.

References

- Berezovec D.T. Raskopki kurganov u s. Kut, Dnepropetrovskoi obl. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 81-83.
- Berezovec D.T. Rozkopky kurhannoho mogylnya epohy bronzы ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 39-87.
- Berezovec D.T. Kurhannyi mohylnyk u s. Grushivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 56-63.
- Berezovec D.T., Berezanska S.S. Poselennia i mohylnyk epohy bronzы bilia s. Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 40-45.
- Berezovec D.T., Pokrovska Ye.F., Furmanska A.I. Kurhany epokhy bronzы poblyzu s. Marianskoho. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 102-126.
- Belanovska T.D. Rozkopky poselennia pershykh stolit nashoi ery v s. Dudchanakh. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 210-214.
- Blifeld D.I. Poselennia Babyne I. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 75-77.
- Blifeld D.I. Kurhannyi mohylnyk v s. Hrushivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961a, vol. 10, pp. 56-63.
- Burakov A.V. Slovianske poselennia na Nyzhnomu Dnipri. *Visnyk AN URSR*. 1953, no. 10, pp. 38-43.
- Burakov A.V. Raskopki v s. Zmeevke Khersonskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 109-110.
- Burakov A.V. Poselennia epokhy bronzы bilia s. Zmiivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 26-39.
- Braichevskaia A.T. Izuchenie slavianskikh pamiatnikov Nadporozhia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 30-31.
- Braichevskaia A.T. Raskopki v s. Dudchanakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 49-50.
- Brede K.A. Raskopki 1951 g. na Gavrilovskom gorodishche. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 6, pp. 33-35.
- Brede K.A. Rozkopky Havrylivskoho horodyshcha rubezhu nashoi ery. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 191-203.
- Dmytrov L.D. Raskopki Liubimovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 165-166.
- Dmytrov L.D., Zucz V.L., Kopylov F.B. Liubymivske horodyshche rubezhu novoi ery. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 78-100.
- Dobrovolskii A.V. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1953, pp. 56-57.
- Dobrovolskyi A.V. Zolotobalkovskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 70-71.
- Dobrovolskyi A.V. Poselenie bronzovogo veka Babino III. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1957, no. 7, pp. 40-45.
- Dobrovolskyi A.V. Rozkopky dilianok A i G ta mohylnya Zolotobalkivskoho poselennia rubezhu nashoi ery v 1951 i 1952 rokakh. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 141-165.
- Dovzhenok V.Yi. Tatarske misto na nyzhnomu Dnipri chasiv piznoho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 175-193.
- Fabritsius I.V. Arkheologicheskaia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR Kyiv, 1951.
- Furmanska A.I. Doslidzhennia na dilianci V Zolotobalkivskoho poselennia v 1952 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 180-190.
- Illinskaia V.A. Poselenie vremeni pozdnei bronzы u sela Babino. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 75-77.
- Illinska V.A., Kovpanenko H.T., Petrovska Ye.O. Rozkopky kurganiv epokhy bronzы poblyzu s. Pervomaiivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 127-140.
- Kanivets V.I. Kurgan rannego bronzovogo veka u s. Pervomaevki na Khersonshchine. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 75-77.
- Kovaleva I.F. Dneprohesovskaia arkheolohicheskaia ekspeditsiia Narkomprosa USSR 1927-1932 gg. *Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Dnepropetrovsk, 1971.
- Korobkova G.F., Shaposhnikova O.G. Mikhailovskoe poselenie - etalonnii pamiatnik drevneiarnoi kultury (ekologii, zhylishcha, orudii truda, systemy zhyzneobespecheniia, proizvodstvennaia struktura). Sankt-Peterburg, 2005.
- Kostiuchenko I.P. Mohylnyk epokhy bronzы poblyzu khut. Khmelnytskoho. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 88-101.
- Kopylov F.B. Arkheologicheskoe izuchenie ostatkov Zaporozhskikh Sechei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 52-53.

- Lagodovskaia E.F. Mikhailovskoe poselenie i ego znachenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 119-121.
- Lahodovskaia E.F., Makarevich M.L., Shaposhnikova O.H. Raskopki Mikhailovskogo poseleniia v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 5, pp. 13-18.
- Lagodovskaia E.F., Shaposhnikova O.G., Makarevich M.L. Osnovnye itogi izucheniia Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1959, no. 9, pp. 21-28.
- Lagodovska O.F., Shaposhnikova O.H., Makarevych M.L. Mykhailivske poselennia. Kyev, 1962.
- Lytvynenko R.O. Novobudovna arkheolohiia na Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 2012, no. 9 (Istoriia arkheolohii: doslidnyky ta naukovy centry (do 165-richchia vid dnia narodzhennia Khv.K. Vovka), pp. 155-159.
- Makarevich M.L. Raskopki pervogo Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 122-123.
- Makhno E.V. Raskopki Berislavskoho poseleniia i mogilnika v 1952-1953 godakh. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 40-42.
- Makhno E.V. Raskopki mohilnika v s. Kaiirakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 5, pp. 46-48.
- Makhno Ye.V. Rozkopky pamiatok epokhy bronzы ta sarmatskoho chasu v s. Ust-Kamianka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 14-38.
- Makhno Ye.V. Rozkopky mohylnyka i poselen poblyzu s. Kaiiry. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 131-154.
- Makhno E.V. Cherniakhivska kultura. In: *Arkheologiya URSR*. Kyiv, 1975, vol. 3.
- Makhno Ye.V., Mizyn V.A. Beryslavske poselennia ta mohylnyk pershykh stolit nashoi ery. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 114-130.
- Makhno E.V. Raskopki mogilnika v s. Kairakh v 1954 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 46-48.
- Polozhenie ob okhrane pamiatnikov kultury. *Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 14 oktiabria 1948 g.* N 3898 - § 11.
- Rybalova V.D. Mohylnyk epokhy bronzы v s. Osokorivka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 5-13.
- Simonovich E.A. Rannelslavianskie poseleniia u ss. Grushevka i Kut, Apostolovskogo r-na, Dnepropetrovskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1953, no. 2, pp. 20.
- Simonovich E.A. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na nizhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 43-44.
- Shaposhnikova O.G. Raskopki vtorogo Mikhailovskogo poseleniia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1955, no. 4, pp. 124-125.
- Shaposhnikova O.H. Roboty na diliantsi V Zolotobalkivskoho poselennia v 1951 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 176-179.
- Shaposhnikova O.H. Mohylnyk epokhy rannoi bronzы na Nyzhnomu Dnipri. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 3-11.
- Shevchenko A.I. Fauna poseleniia epokhy bronzы v s. Mikhailovke na Nizhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Kyiv, 1957, iss. 7, pp. 36-37.
- Strukulenko A.S. Novobudovni arkheolohichni ekspedytsii 70-90-x rr. XX st. ta ikh vnesok u doslidzhennia davnoi istorii pivnichnostepovoi Naddniproianshchyny. *Dys. ... kand. ist. nauk*. Dnipropetrovsk, 2011.
- Telegin D.Ya. Pohrebeniie skifskoho vremeni na nyzhnem Dnepre. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. Kyiv, 1956, iss. 6, pp. 48-49.
- Telehin D.Ya. Pytannia vidnosnoi khronolohii pamiatok piznoi bronzы Nyzhnoho Podniprovia (za materialamy rozkopok v s. Ushkalka). *Arkheolohiia*. 1961, vol. 12, pp. 3-15.
- Titenko G.T. Kamennaia stela iz s. Pervomaevki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 78-79.
- Vetshtein R.I. Rozkopky vnutrishnoi linii oboronnykh sporud Havrylivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 204-209.
- Vyiezhev R.I. Roboty na dilianci V Zolotobalkivskoho poselennia v 1951 rotsi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 166-175.
- Viazmitina M.I. Poselennia II-IV stolit nashoi ery v s. Dudchany. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1960, vol. 9, pp. 215-223.
- Viazmitina M.I. Mohylnyk epokhy bronzы bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961, vol. 10, pp. 64-74.
- Viazmitina M.I. Mohylnyk rubezhu nashoi ery bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Kyiv, 1961a, vol. 10, pp. 101-113.
- Viazmitina M.I. Zolota Balka. Poselennia sarmatskoho chasu na Nyzhnomu Dnipri. Kyiv, 1962.
- Viazmitina M.I. Zolotobalkivskiy mohylnyk. Kyiv. 1972.
- Viazmitina M.I., Furmanskaia A.I. Raskopky poseleniia u s. Zolotaia Balka v 1953 i 1954 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*. Kyiv, 1956, no. 5, pp. 41-45.